

Propsz Eszter

GONDOLATOK A MAGYARORSZÁGI NÉMET SZOCIÁLIS CSOPORT RE-PRODUKCIÓJÁRÓL

Írásom célja a magyarországi német szociális csoport re-produkcióját célzó törekvések felvázolása, illetve ezen törekvések közül az irodalmiak részletesebb bemutatása.

A problémafelvetés relevanciáját két lépésben szeretném igazolni. Az első lépésben röviden összefoglalom a magyarországi német identitáskonstrukció(k) történetét.¹ A második lépésben röviden bemutatom azt a szociológiai elméletet, mely alapján a problémát megfogalmaztam, ebből a nézőpontból is reflektálok a magyarországi német identitáskonstrukció történetét, egyúttal megkísérlem a probléma pontosabb megfogalmazását és bővebb kifejtését.

A mai Magyarország területén élő német kisebbség túlnyomó részben a törökdúlás után, a 18. században betelepített német telepések leszármazottja. A betelepülők kapcsolata az anyaországgal hamarosan megszakadt, az őket körülvevő új kultúrába való beilleszkedésük gyors és sikeres volt. A kutatás azt a domináns identitástípust, amely a betelepüléssel jött létre, és amelyben a szociális és a vallási különbségek meghatározóbbak voltak, mint az etnikaiak vagy a nyelviak, *német-magyar (deutsch-ungarisch) identitásként* tartja számon.² Ez az identitástípus egészen a 20. század elejéig, az első világháború végéig megőrizte dominanciáját. Ezután azonban a felbomló és átalakuló szociális, gazdasági és politikai struktúrákban már nem tudott megfelelő orientációt nyújtani – a magyarországi németiséget főként az agrárkultúra szociális bázisának, a faluközösségnek felbomlása, illetve átalakulása érintette súlyosan –, így a két világháború között mintegy konkurensként megjelenő úgynevezett *német népi-nemzeti (völkisch deutschnational) identitástípus* hamarosan át is vette vezető szerepét. Ebben az identitástípusban politikai és ideológiai tartalommal telítődve, gazdasági és szociális konfliktusokat hordozva kerülnek előtérbe az etnikai jegyek. A típus önreflexiójában a Volksbund³ ideológiája érhető tetten, melynek fő tartalmai:

1. a *creatio ex nihilo*, miszerint a törökdulás után a betelepülő németek a semmiből hoztak létre kultúrát (mint említettem, a történelmi kutatások a magyarországi németek „teljesítményét” ezzel szemben a gyors és sikeres akkulturációban tartják számon);
2. a német nemzetiszocializmuson alapuló küldetéstudat, egy úgynevezett kultúra-hordozó-misszió,
3. a német nép (*Herrenvolk*) részeként való önmeghatározás (az anyaországgal való kapcsolat gyors megszakadására mint történelmi tényre szintén utaltam már).

A második világháború után a magyar állam a győztes hatalmakkal egyetértésben szankcionálja ezt az identitástípust. Pontosabban fogalmazva: a magyarországi németiséggel szemben a kollektív bűnösség elvét alkalmazzák, a kisebbséget „fasiszta népelemként” bélyegzik meg, ami „jóvátételi közmunkát”, valójában kényszermunkát jelent a Szovjetunió munkatáboraiiban, valamint vagyonekobbzást, a politikai és polgári jogok korlátozását, és nem utolsósorban kitelepítést. Megszűnik a német nemzetiségi oktatás, a német nyelv használata pedig, bár hivatalosan nem tiltatik be, nem ajánlatos. Az etnikai jegyek negatívan határoznak meg minden szociális és gazdasági lehetőséget. Ezek a tényezők a magyarországi német identitást mintegy kezdeti fejlődési fokára vetik vissza⁴: az etnikai jegyek újra csak másodlagos (vagy inkább sokadlagos) szerepet játszanak, jelentőségüket azonban ezúttal tudatos át-, illetve leértékelés során veszítik el. Ezt a harmadik domináns identitástípust *magyarországi német (ungarndeutsch) identitástípusként* azonosítja a szakirodalom. A magyarországi német identitás második világháború utáni újrakonstruálásában a második típus felülírása a cél, ez azonban nem jelent a felülírandó típusal való szembeesülést, nem jelenti annak feldolgozását. Visszatekintve látható, hogy az etnikai jegyek tudatos devalválása konfliktuspotenciált is hordozott. Részben a szembeesülés kerülésével, a feldolgozatlansággal magyarázható, hogy a jelen magyarországi német identitáskonstrukcióiban a három bemutatott típus „tudattalan koegzisztenciája”⁵, reflektálatlan keveredése mutatható ki.

Magyarázható a vizsgálati eredmény azonban azzal is, hogy a német kisebbséget a 20. századi magyar nemzetiségi politika szinte folyamatosan eszközének tekintette. Ennek az instrumentalizmusnak a hatásai (s egyben a magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi helyzetének és viszonyainak alakulása) véleményem szerint jól leírhatók a Wolfgang Aschauer által kidolgozott szociológiai kategóriák segítségével.⁶ Aschauer *etnikai jegyeket hordozó csoportokat* és *etnikai szociális csoportokat* különböztet meg. Az etnikai jegyeket hordozó csoport voltaképpen csupán egy kategóriát jelöl, melyhez egyes emberek olyan (önálló vagy egymáshoz kapcsolódó) jegyek alapján sorolhatók be, mint anyanyelv, származás stb. Az etnikai szociális csoport ezzel szemben egymással szociális kapcsolatban álló emberek csoportját jelöli, akik tehát integrált szociális struktúrát képeznek, vagy legalábbis

összetartozás-tudatot mutatnak. (Az összetartozás érzését és az ebből fakadó igényt a csoport tagjaival való kommunikációra nevezi Aschauer etnikai identitásnak.) Aschauer azt a folyamatot, melynek során az etnikai jegyeket hordozó csoport etnikai szociális csoporttá alakul *nemzetiségprodukciónak*⁷ (Nationalitätenproduktion) nevezi, és minden olyan törekvést, amely ennek a csoportnak a fenntartására irányul, *nemzetiségreprodukciónak* (Nationalitätenreproduktion) jelöl.

A magyarországi német kisebbség társadalmi helyzetének és viszonyainak alakulása a 20. században e kategóriák segítségével a következőképpen vázolható: Az első világháború végéig nem beszélhetünk magyarországi német szociális csoportról – mint láttuk, az etnikai jegyek nem játszottak jelentősebb szerepet az önmeghatározásban –, az etnikai jegyeket hordozó csoport (vagy legalábbis nagy része) csak a két világháború között, a Volksbund és az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein⁸ fellépésével alakul szociális csoporttá. 1945 és 1955 között a magyar nemzetiségi politika a magyarországi német etnikai jegyeket hordozó csoport kollektív büntetésével a magyarországi német szociális csoport feloszlására tett kísérletet. Eredménnyel is járt abban az értelemben, hogy az etnikai jegyeket hordozó csoport létszámának folyamatos csökkenése mellett a második világháború után (óta) nem mutatható ki egyértelműen egy mind számszerűen, mind politikailag releváns magyarországi német szociális csoport léte. 1955 után a nemzetiségi politika csupán az etnikai jegyeket hordozó csoport fenntartásában volt érdekelt – döntéseit a határon túli magyarság vélt érdekei határozták meg –, ezért csak az etnikai jegyek „ápolását” támogatta, főként kórusok, tánc csoportok formájában, szociális kapcsolatok létrejöttét a csoport tagjai között nem. (A szociális csoport felbomlásában, legkésőbb az 1960-as évektől, szerepet játszott az is, hogy a faluközösségekben bekövetkező szociális-gazdasági kiegyenlítődés hatására az etnikai különbségek szociális relevanciája megszűnt, és az is, hogy a gazdasági lehetőségek kiaknázásában az egyéni teljesítményen alapuló önmeghatározás bizonyult hatékonynak, nem az etnikai jegyeken alapuló.) A rendszerváltást indukáló politikai, szociális és gazdasági krízis, az orientációk válsága, az etnikai jegyek újbóli felértékelődését is magával hozta, ezt a jelenséget „etnikai reneszánsz”-ként is szokás emlegetni. Azóta a magyarországi német értelmiség részéről megfigyelhetők az etnikai szociális csoport re-produkálását célzó törekvések. Az értelmiség intézményesített módon, tehát iskolákban, kultúr csoportokban közvetíti azokat az etnikai jegyeket, amelyeket maga is ezekben az intézményekben „sajátított el”. Ez azt jelenti, hogy a folyamat nem abban az irányban zajlik, mint a nemzetiségprodukciónban (ezt jelöli a „reprodukción” szóba illesztett kötőjel is): nem az etnikai jegyeket hordozó csoportból alakul ki az etnikai szociális csoport, a csoporttagok nem „meglévő” etnikai jegyeket értékelnek át-, ill. fel, hanem első lépésben értékesnek minősítik a magyarországi német kultúra elemeit, és azután, úgymond második lépésben törekednek ezeknek az értékeknek a „felvételére”, belsővé tételére. Ezáltal – állapítja meg Aschauer – egy olyan

csoport jön létre, melyben a nemzetiségi tudat előfeltétele a nemzetiségi (etnikai) jegyek „elsajátításának”. Ez a csoport nem azonosítható a „régii”-nek nevezett szociális csoporttal – még ha ezt önértelmezésében nem is veszi tudomásul. Mindazonáltal az etnikai jegyeket hordozó csoport nagyobb része nem mutat hajlandóságot szociális csoport kialakítására. Ennek okai az idősebbeknél – a „régii” etnikai jegyek valódi hordozóinál – a történelmi tapasztalatokban keresendők. A fiatalabbaknál pedig meglehetősen érdektelenség tapasztalható, többek közt az idősebb generációk asszimilálódásának következményeként, miáltal a „sváb” kultúra továbbadásának igénye is csökkent.

A továbbiakban azt vizsgálom, milyen szerepet töltött be az irodalom a rendszerváltás előtt az etnikai jegyek „ápolásában”, azaz (legalább) az etnikai jegyeket hordozó csoport fenntartásában, és milyen szerepet tölt be a rendszerváltás óta a szociális csoport re-produkciójában.⁹ Abból indulok ki, hogy *az irodalmi diskurzus társadalmilag meghatározott és egyben társadalmilag meghatározó praxis*: meghatározza az intézményi és a szociális kontextus, ugyanakkor formálón hat vissza az őt formáló erőkre, *hiszen társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál, tudást integrál, szociális szerepeket valamint identitásokat konstruál és kínál fel olvasóinak, strukturálva azok valóságérzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását*. Ezt a szerepét az irodalom úgynevezett *kollektív-szimbólumok* koherens irodalmi struktúrákká alakításával, úgynevezett *diskurzív pozíciók* elfoglalása révén tölti be. A kollektív-szimbólumok olyan szimbólumok, melyeket egy adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, s ezáltal képesek egy adott társadalmi csoport tapasztalatainak szemléletes és közérthető megfogalmazására. Minthogy a kollektív-szimbólumokhoz különféle, akár ellentétes előjelű értékek is kapcsolhatók, ezek a szimbólumok különböző nézőpontok ütköztetésére, konfliktusok diskurzív „kihordására” is képesek. *Egy (pozitív vagy negatív értékekkel felruházott) kollektív-szimbólum irodalmi feldolgozását, amelyben egy bizonyos szociális perspektíva artikulálódik, diskurzív pozíciónak nevezi a szakirodalom*.¹⁰ A magyarországi német irodalmi diskurzus alább bemutatandó diskurzív pozícióit nagyon röviden azon diskurzív feladatok, azon társadalmi funkció¹¹ alapján írom le, amelyek elvégzésére, illetve betöltésére létrejöttek.¹²

Vizsgálataim eredményei azt mutatják, hogy az 1945 utáni magyarországi német irodalmi diskurzus két fő vonulatra osztható. Egy magyar és egy német nyelvűre, melyek különbségét, sajátos módon, nem a nyelv adja¹³, hanem az identitás konstruálásának módozata. Először a német nyelvű szövegek elemzésének eredményeit foglalom össze.¹⁴

Az a folyamat, amelyben a kortárs magyarországi német irodalom a hetvenes évek elején intézményesül, a magyarországi német irodalmi diskurzust a politikai diskurzushoz kapcsolja, és ezáltal politikai funkcióval ruházza fel. Az irodalmi diskurzus (és ezzel az identitás-konstruálás) gondolati és érvelési struktúráit a magyar

nemzetiségpolitikai kurzus fordulata határozza meg: a nemzetiségi politika feladja az automatizmus elvét, miszerint a nemzetiségi kérdések a „szocializmusban” önmaguktól megoldódnak, és a nemzetiségek bevonását hirdeti a „szocializmus építésébe”. A magyarországi német irodalmi diskurzust az ideológiai szocializáció legitimálja: feladata „szocialista” értékek és viselkedési normák közvetítése, az eszme-rendszer szilárdítása.

A hetvenes évek meghatározó diskurzív pozíciója az „összekötő”¹⁵. Feladata a „népnevelés”: jelentős időbeli távolságból kellene feloldania a második világháború traumáját, elsősorban annak az ideológiának a közvetítésével, hogy a magyarországi németek a magyar szocialista társadalom egyenrangú tagjai, illetve egyenrangú tagokként vesznek részt a szocialista közösség kialakításában. Az ideológiát leggyakrabban az „építés” kollektív szimbólumának feldolgozásával közvetíti az irodalom (Nikolaus Márnai-Mann: *Vun wu kummscht du?; Wuhin kehscht tu?*; Georg Fath: *Mein Vaterland*; Erika Áts: *Die Linde*). Az „építés” az irodalomban „egy természetes közösség építése”-vé alakul, a [természetes] tematikai értékjegy hivatott a „közösség”-et új konnotációkkal ellátni, a „közösség” ugyanis a második világháború utáni évektől a kollektív bűnösség konnotációit hordozta. Az ideológia közvetítésének nehézsége abban áll, hogy a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív kereteken belül csak úgynevezett kiterő stratégiák alkalmazhatók, vagyis éppen maguk a traumák (a kitelepítés, a közösségek felbomlása, a nemzetiségi hovatarozás kényszerű elhallgatása a sztálinizmus éveiben stb.) nem tematizálhatók. Ezáltal a magyarországi német irodalmi diskurzus sokat veszít szociális jelentőségéből: nem tud olvasóinak segítségére lenni hétköznapi és történelmi tapasztalataik értelmezésében, feldolgozásában.

Fontos a hetvenes években az „asszimiláns” diskurzív pozíciója is, mely az asszimilációval bekövetkező veszteségeket regisztrálja – a korra jellemző óvatossággal. Ez a pozíció is az „építés” kollektív szimbólumával dolgozik (például Ludwig Fischer: *Wir stehen in den Städten*), a magyarországi német közösségek életében azonban törést re-konstruál. A „törés” megkonstruáltsága szociológiai szempontból meglehetősen problematikus, mert túlságosan leegyszerűsítve modellálja a tapasztalatot: a régi közösség életében bekövetkezett változások értelmezés, elemzés nélkül maradnak, a régi közösség felbomlása egyszerűen a „rég jó világ” letűnéseként jelenik meg.

A nyolcvanas évek elején a nemzetiségpolitikai diskurzus változása újabb diskurzív pozíciók betöltését teszi lehetővé: A magyar állami vezetés revideálja és tévesnek minősíti a kollektív bűnösség elvét, miáltal viszonylag szabad tere nyílik a magyarországi német történelem konstruálásának. Csak viszonylagosan szabad, hiszen a Szovjetunió kitelepítésekben játszott szerepe vagy a kényszermunka a Szovjetunió munkatáborokban továbbra is tabutémának számítanak.

Kialakul a „sorsüldözött” diskurzív pozíciója, melyben sorsdiskurzus re-konstruálja a magyarországi németek háborús és háború utáni történelmét. Sorsdiskurzus névvel azt a kompromisszumot jelölöm, mely az írást legitimáló lojalitásdiskurzust és az eddig tabunak számító, ám létfontosságú történelemdiskurzust próbálja identitásdiskurzussá békíteni. A megnevezés arra utal, hogy a diskurzus – melyet a fennálló társadalmi renddel szembeni lojalitás kényszerű hangsúlyozása alapvetően meghatároz, illetve beszűkít – csak a sorsszerűség értelmezését adja, illetve adhatja a háborús és a háború utáni tapasztalatoknak. Ez a sorsdiskurzus és az áldozati identitás, melyet a diskurzus a traumatikus események feldolgozásának mintájaként kialakít, szociálpszichológiai szempontból igen problematikusak, ugyanis mentesítnek a felelősség alól, és nem szolgálják az olvasó önmagával való szembesülését. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az áldozatdiskurzus, melyben a „sorsüldözött” a magyarországi németek identitását konstruálja (például Franz Sziebert: *Wann kommen die Störche wieder?*), a mai napig meghatározó, csak ritkán és akkor is csak magyar nyelven kérdőjelezi meg diskurzív pozíciók.

Más diskurzív pozíciók kreatívabban használják ki a történelem konstruálására nyílt lehetőséget. Főként a pusztuló kertek ábrázoló „kertész” diskurzív pozíciójából kísérik végig a „magyarországi német” jel szemantikai változásait a történelemben (a jelnek a betelepüléssel való megalkotásától funkcionalitásának elvesztéséig a második világháború után), felelevenítik azokat a diskurzív eseményeket, melyek a jelhez új és új értékeket rendeltek, végeredményben szétrombolva a jel által hordozott közösségeket. Ezáltal (Claus Klotz: *Das Zweiglein; Josef Michaelis: Nachblüte*) destruálják a hivatalos, folyamatos és organikus fejlődést felvázoló identitásdiskurzust, mely továbbra is, így a magyarországi németek 8. kongresszusán is, a „munka gyümölcsei”-ről beszél.

A kortárs magyarországi német irodalmi diskurzus feladatainak ellentmondásosságát – az elvárás egyfelől segítség fájdalmas veszteségek feldolgozásában, másfelől annak bizonyítása, hogy a beilleszkedés a szocialista társadalomba probléma- és fájdalommentesen zajlik – jól mutatja a nyolcvanas években az „út” kollektív szimbólumának irodalmi feldolgozása. A szimbólumot ellentétes diskurzív pozíciókban, konstruktív és destruktív identitásképző stratégiákban is feldolgozza ugyanaz a szerző. A szimbólumot, melyhez a politikai hatalom a [haladás], a [haladó szellem], [kommunista jövő] konnotációkat kapcsolja, feldolgozza egyrészt az „asszimiláns” (Ludwig Fischer: *Auf weiten Wegen; Es war einmal*), aki megállót iktat be a kötelezően előre vezető úton, és felteszi a kérdést, mit ért el eddig. Számvetése csak veszteségeket rögzít: az utak szemantikailag mindig [idegen]-nek bizonyulnak, így épp azt a szemantikai potenciát veszítik el, melyre a politikai hatalom apellál, a [megvilágosodás], a [boldogság], az [önazonosság megtalálása] tematikai értékjegyeket. A „megbékélőnél”, nem úgy, mint az „asszimilánsnál”, egymáshoz, megvilágosodáshoz vezetnek az „utak”. Ám a „megbékélést” vagyis a magyarországi német

múlt, jelen és jövő kontinuummá való összekötését csak a valós társadalmi gyakorlat fontos tapasztalatainak felfüggesztése árán tudja megalkotni a pozíció.

A nyolcvanas években a magyarországi nemzetiségi politika egyre határozottabban erőlteti a szerzőkre a „híd” diskurzív pozícióját. A „hídverés”, amiben az irodalmi diskurzusnak támogatnia kellene a politikait, egyrészt, „Kelet felé”, konfliktuskezelést céloz Magyarország és azon szomszéd államok között, melyek területén magyar kisebbség él (főként Magyarország és Románia között), másrészt, „Nyugat felé”, gazdasági érdekeket hordoz. Sok szerző azonban olyan diskurzív pozíciókból szegül ellen ennek az identitás-konstruálásnak, melyekből a magyarországi németek kollektív szocializációja utópisztikusnak, illetve megvalósíthatatlannak tűnik: ezek a szerzők disszimiláló identitásképző stratégiákban szigorúan egyes szám első személyben határozzák meg nemzeti hovatartozásukat (Claus Klotz: *mein deutschtum*); feltárják nemzeti identitásuk meghasonlottságát (Valeria Koch: *Stiefkind der Sprache*); dekonstruálják a „magyarországi német” jelet (Claus Klotz: *Hopsa Liesel*; Valeria Koch: *Ungarndeutsch*).

A rendszerváltáskor, mikor a sokáig elnyomott történelmi emlékezet felszabadulása a megújulás lehetőségét nyújtja az identitás-konstruálás számára, a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzus éretlennek bizonyul új identifikációs és tájékozódási minták kialakítására. A krízist, melyet a korábbi, kötelezően előírt önértelmezés elbizonytalanodása okoz, a szerzők nem ritkán az elbizonytalanodott önértelmezés továbbírásával próbálják kezelni.

A háborús és a háború utáni események konstruálása például továbbra is sorsdiskurzusban, a „sorsüldözött” diskurzív pozíciójából történik (Josef Mikonya: *Todestanz*; Ludwig Fischer: *Am 20. Oktober 1946*; Nikolaus Márnai-Mann: *Tie verlaareni Homet*; Franz Sziebert: *Unzuverlässig?* stb.). Az identitás-konstruálás megőrző stratégiákat alkalmaz, melyek megkerülik a felelősség kérdését, és folytonosságot szuggerálnak; valamint igazoló és relativizáló stratégiákat, melyek a felelősséget „külső erőknél” tulajdonítják. Ezekben a stratégiákban tovább él a letűnt politikai hatalom, mely a nemzetiségi történelem pontatlan és homályos konstruálásában volt érdekelt, de felfedezhető bennük a magyarországi németek önmagukkal szembeni felelősségének hiánya is. Szembeötlő az is, hogy a szocializmus értékelésére csak a „sztálinista” korszak kapcsán alakul ki diskurzív pozíció, a „reálisan létező szocializmus” korszaka kapcsán nem.

Megjelennek ugyan identitásértelmező diskurzív pozíciók, melyek az identitást szociálpszichológiai és tudásszociológiai problémaként tárgyalják (Valeria Koch: *Wandlung*; Josef Michaelis: *Agonie*), ezek a pozíciók rámutatnak a forgalomban lévő identitásképző stratégiák hiányosságaira, de nem állítanak a kritizáltak helyére konstruktív identitásképző stratégiákat.

A rendszerváltás után is csak ritkán találkozhatunk a „gyászoló” diskurzív pozíciójával (Nikolaus Márnai-Mann: *Tr Trauerweidepoom*; Robert Becker: *Requiem*).

Ein Monolog), amely az elveszett identitástartalmak realitását a veszteséggel való szembenézéssel próbálja feldolgozni, s a megszilárdult identitásstruktúrákat transzformációs stratégiákkal újjakká alakítja.

A gyászmunka, melynek elvégzésére a pozíció kialakult, véleményem szerint igen fontos volna a német nyelvű kortárs magyarországi német irodalom számára. Szükséges volna feltárni azokat a társadalmi, politikai és pszichológiai okokat, melyek a gyászmunkát akadályozták, ill. akadályozzák, hiszen a gyászmunka, a veszteségek feldolgozása a feltétele egy autonóm magyarországi német identitás kialakulásának.

A magyar nyelvű művek vizsgálatának eredményei szükségképpen kritikus megvilágításba helyezik a német nyelvű diskurzusvonulatot. A magyar nyelvű diskurzív vonulat mintái ugyanis sokkal differenciáltabb identitás-konstruálást tesznek lehetővé azáltal, hogy mind a szociális valóságot, mind az egyes ember és a közösség pszichikai valóságát komplexen re-konstruálják, szemantikai és pszichológiai szempontból egyaránt. Másképp fogalmazva: komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a német nyelvű szövegekben megalkotott minták. A különbség egyrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára vezethető vissza, másrészt arra, hogy a magyar nyelvű diskurzív vonulat már 1989 előtt is meglehetősen önállóságot mutatott a (nemzetiségi) politikai diskurzussal szemben.

A különbségeket itt mindössze két példával szeretném szemléltetni. Az egyik példa Kalász Márton *Téli bárány* című regénye, mely a magyarországi német történelmet a „bárány” kollektív szimbóluma által dolgozza fel, sorsdiskurzusban. Az ellentétes tematikai értékjegyekkel felruházható szimbólum – a „bárányhoz” nem csak a [jámbor], [szelíd], [béketűrő], [ártatlan], hanem az [együgyű], a [befolyásolható], [önállótlan] tematikai értékjegyek is hozzárendelhetők – alkalmat nyújt az „áldozatok” felelősségének megvitatására. A *Téli bárány* ugyan nem destruálja a magyarországi német identitás fent bemutatott áldozatdiskurzusát, de meglehetősen kritikusan világítja meg azt. A regény – mivel hozzáférhetővé teszi az áldozati identitás kialakulásának okait – megnehezíti ezen identitásminta (szociál)pszichológiai kényelmes applikációját. Kalász a magyarországi német irodalomban elsőként reflektálja azokat a motivációkat, melyek a magyarországi németeket a Volksbundba való belépésre (vagy éppenséggel be nem lépésre) készítették, a motivációk, okok láthatóvá válásával pedig a sors megszűnik sors lenni.

A másik példával a gyászmunkában is kimutatható különbségeket szeretném legalább felvillantani. Balogh Robert *Schwab legendariom* című műve olyan traumatikus identitástartalmakat tár fel (kitelepítés stb.), melyek lelki feldolgozása elmaradt, s melyek így a tudattalan elemeiként fejtenek ki a személyiség koherenciáját veszélyeztető hatást. Balogh Robert gyászmunkát sürget, vagyis szembesülést ezekkel az elfojtott tartalmakkal.

Összefoglalóan elmondható, hogy a két irodalmi diskurzusvonalat közül a magyar lényegesen nagyobb szerepet tölt, illetve töltött be az etnikai jegyeket hordozó csoport fenntartásában és a szociális csoport re-produkciójában. A magyar nyelvű szövegeknek – mivel identitásmintáik működőképesebbek – növekvő figyelem, és talán növekvő olvasótábor is jósolható. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom nem akar a nemzetiségi politika „kirakatdíszé” lenni, és utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább az „öröklött” gondolkodási- és írássémák alapos elemzését, és az azokra való reflektálást. A reflexióhoz, úgy gondolom, az irodalomszociológiának kell megteremtenie az alapokat.

Jegyzetek

- ¹ Az identitást szociálpszichológiai, tudásszociológiai és történeti kategóriaként értelmezem, jelentéskonstrukcióként, amelyben az egyén az adott társadalom, illetve kultúra kategoriális viszonyainak bázisán a kategóriák szelektív internalizációjával teremti meg lehetséges azonosulásának kereteit. Abból indulok ki, hogy a magyarországi német identitás esszencialista értelemben nem létezik, hogy a politika és a szocializáció diskurzusai – köztük az irodalom – különböző, akár egymással versengő, kontextusfüggő magyarországi német identitáskonstrukciókat hoznak létre, és kínálnak fel az egyénnek és a közösségnek.
- ² Az itt referált identitástípusok kidolgozása elsősorban Gerhard Seewann nevéhez fűződik. Vö. Gerhard Seewann: „Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe?: Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa,” *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, ed. Gerhard Seewann, (München: Oldenbourg, 1992) 139-155.
- ³ A Volksbund, a magyarországi németiség német nemzetiszocialista irányultságú szervezete, 1938-ban alakul meg. Létrejöttét a magyar kormány is támogatja, ami azzal magyarázható, hogy a magyarországi német „népcsoport” pozitív diszkriminációjáért mintegy cserébe Németország támogatását várja területi igényeinek kielégítéséhez, a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területek visszaszerzéséhez. A Volksbund a második világháború alatt meglehetősen radikális, „német nép-autonómiát” célzó követelésekkel lép fel a magyar állammal szemben. Jóllehet (a kutatások eredményei szerint) a magyarországi németeknek mindösszesen 40%-a volt tagja a Volksbundnak, a második világháború után ez a szervezet szolgált ürügyül a magyarországi németek kollektív felelősségre vonásakor.
- ⁴ Ez azzal is magyarázható, hogy a körülmények a vagyonek Kobzások miatt valóban emlékeztetnek a betelepülés utániakra.
- ⁵ Gerhard Seewann probléma-megfogalmazása.
- ⁶ Vö. Wolfgang Aschauer: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität: Die Ungarndeutschen* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992) és Wolfgang Aschauer, „Ethnische Identität bei den Ungarndeutschen – Formen und Faktoren,” *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, ed. Gerhard Seewann, (München: Oldenbourg, 1992.) 157–173.
- ⁷ A terminus magyar fordítása nehézkesnek tűnhet, mégis hangsúlyozza, hogy a nemzetiség nem valamiféle entitás, hanem konstruktum, jelentésalkotó folyamatok eredménye.

- ⁸ Az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein 1924-ben alakult meg, főként a magyarországi németiség kulturális jogainak védelmére. (Radikális tagjai belőle kiválva alapították meg a Volksbundot.) A Volksbunddal mindvégig, 1940-ben bekövetkező megszűnéséig, határozottan szembehelyezkedett a nemzeti hovatartozás kérdésében: míg a Volksbund a magyarországi németiség német nemzeti identitását hirdette, az UDV a magyar nemzethez való tartozást.
- ⁹ Átfogóbb vizsgálataimnak (vö. Propsz Eszter: *Untersuchungen zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*, (doktori értekezés, Szeged, 2005.)) csak néhány eredményét szeretném röviden ismertetni, elsősorban olyanokat, amelyekről úgy gondolom, nem csak a szakma számára lehetnek érdekesek.
- ¹⁰ Vö. Jürgen Link: „Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik,” *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, eds. Jürgen Fohrmann und Harro Müller, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988.) 284–307.
- ¹¹ Az alkalmazott interdiskurzus-elmélet szerint a diskurzív pozíciók nem szerzők autonóm döntései nyomán alakulnak ki. A szerzők „csupán” egy strukturális pozíciót foglalnak el az adott diskurzív viszonyrendszerben, mely pozíciónak ugyan (elsősorban stiláris eszközökkel) jól megkülönböztethető egyéni, szubjektívnak ható színezetet adhatnak, de a diskurzív feladatokat, melyeket a pozíció betöltése úgymond megkíván, a struktúra határozza meg, nem maga a szerző.
- ¹² Az intézményesített irodalmi diskurzus kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal: megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív kereteken. Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”. Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is.
- ¹³ A kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát vizsgálataimban nem a nyelv alapján definiálok, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a [magyarországi német] tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Döntésem a szociológia szempontjából olyan kutatási eredményekkel indokolható, melyek bizonyítják, hogy a nyelv nem kötelező alkotóeleme a magyarországi német identitásnak. Bindorffer Györgyi kutatási eredményei például azt mutatják, hogy az eredeti német nyelvjárásokat – melyek a német nyelvterületől elzártan szókincsükben fejlődni, megújulni nem tudtak, a zárt magyarországi német faluközösségekben nagyobb közösségeket kiszolgáló nyelvváltozattá fejlődni nem tudtak, s ezért funkciójukat a modernizálódó társadalomban betölteni nem tudták – a fiatalabbak identitásstruktúrájában vagy az irodalmi német nyelv (Hochdeutsch) helyettesíti, vagy más tartalmak, mint például a származástudat. Vö. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás: Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban* (Budapest: Új Mandátum, 2001.)
- ¹⁴ Fontos hangsúlyoznom, hogy vizsgálataim nem a szövegek konkrét, egyéni befogadására irányultak. Az irodalmi interdiskurzus-elemzés – mint az az eddig elmondottakból is kitűnik – az irodalom szociológiai-szemantikai és ideológiai-szemantikai meghatározottságát vizsgálja, tehát az irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeit és működési struktúráit tárja fel. A generativitásnak ez az elve érvényesíthető a befogadás vizsgálatában is, vagyis a befogadás is vizsgálható szociológiai, ideológiai meghatározottsága szempontjából.
- ¹⁵ A pozíciók elnevezéseit maguktól a művektől kölcsönözöm.